

УДК 005.21:330.34:332.1

Ш.А. Омаров, канд. екон. наук

Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку НАНУ, м. Харків, Україна

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Ш.А. Омаров, канд. экон. наук

Научно-исследовательский центр индустриальных проблем развития НАНУ, г. Харьков, Украина

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ

Shakhin Omarov, PhD in Economics

Research Centre of Industrial Problems of Development of NAS of Ukraine, Kharkiv, Ukraine

THEORETICAL BASES OF FORMATION OF THE STRATEGY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF UKRAINE

Досліджено генезу розвитку підходів до трактування поняття «сталий розвиток» та уточнено тлумачення цього поняття. Розглянуто триєдину концепцію сталого розвитку. Визначено основні принципи сталого розвитку. Розробку стратегії сталого розвитку регіону розглянуто через призму процесу прийняття управлінського рішення. Розроблено структурно-логічну модель прийняття управлінського рішення щодо обґрунтування стратегії сталого розвитку регіону.

Ключові слова: сталий розвиток, регіон, стратегія, концепція, управлінське рішення, структурно-логічна модель.

Исследован генезис развития подходов к трактованию понятия «устойчивое развитие» и уточнено толкование данного понятия. Рассмотрена триединая концепция устойчивого развития. Определены основные принципы устойчивого развития. Разработку стратегии устойчивого развития региона рассмотрено через призму процесса принятия управленческого решения. Разработана структурно-логическая модель принятия управленческого решения по обоснованию стратегии устойчивого развития региона.

Ключевые слова: устойчивое развитие, регион, стратегия, концепция, управленческое решение, структурно-логическая модель.

Genesis of development of approaches to redefining the notion of «sustainable development» has been explored and the interpretation of this concept has been clarified. The triune concept of sustainable development was considered. The main principles of sustainable development were determined. Elaboration of a strategy for the sustainable development of region was considered from the perspective of managerial decision-making. A structural-logic model of managerial decision-making on the strategy of sustainable development of region has been elaborated.

Key words: sustainable development, region, strategy, concept, managerial decision, structural-logic model.

Постановка проблеми. Виникнення поняття «сталий розвиток» пов'язане із бурхливим розвитком світової економічної системи у другій половині ХХ ст. Прискорення темпів науково-технічного прогресу та глобальне розповсюдження ідеології суспільства споживання, за якої головним пріоритетом населення ставало споживання якомога більше товарів, призвели до нестачі та часткового вичерпання невідновних природних ресурсів. Водночас з'явилися перші ознаки глобальних екологічної та соціальної кризи, пов'язаних із забрудненням довкілля та загостренням суспільних проблем.

У результаті такої ситуації провідні світові аналітики усвідомили необхідність переходу до нової моделі розвитку економічної, соціальної та екологічної систем. Оптимальне поєднання елементів цих систем запропоноване в межах концепції «сталого розвитку».

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти проблеми забезпечення сталого розвитку країн світу та їх регіонів унаслідок їх актуальності та важливості досить широко досліджується зарубіжними та вітчизняними вченими та практиками. Так, у межах цієї проблеми необхідно виділити комплексні дослідження: Д. Медоуза, Л. Брауна, Г. Гарднера, Н. Картера, Д. Кортена, Д. Флавіна, С. Герасимова, М. Кизима, Л. Круглякова, В. Кухар, О. Майданник, О. Осауленка, В. Степанова, О. Царенка, В. Шевчука та ін.

У роботах Б. Буркинського, І. Бистрякової, Т. Галушкіна, З. Герасимчука, М. Голубця, В. Данілова-Даніліяна, С. Дорогунцова, М. Долішнього, М. Згуровського, М. Кизима, П. Костюка, В. Кравціва, І. Лукінова, Б. Патона, С. Харічкова, М. Чумаченка досліджено проблему адаптації концепції сталого розвитку до вітчизня-

них умов, формування та реалізації державної та регіональної політики сталого розвитку, механізмів його економічного забезпечення.

Однак унаслідок складності зазначеної проблеми й до сьогодні залишається значна кількість невирішених та дискусійних питань, до яких можна віднести: окремі теоретичні аспекти сталого розвитку країн та їх регіонів, питання вибору пріоритетів сталого розвитку та формування ефективного механізму використання ресурсів для забезпечення збалансованого розвитку країни та її регіонів, забезпечення обґрунтованості пропонувананих рішень та заходів щодо сталого розвитку регіонів та ін.

Мета статті. Метою статті є уточнення трактування поняття «сталий розвиток», визначення концепції сталого розвитку та принципів, розроблення структурно-логічної моделі прийняття управлінських рішень щодо обґрунтування стратегії сталого розвитку регіону.

Виклад основного матеріалу. Перше визначення поняття «сталий розвиток» було запропоновано Всесвітньою комісією з навколишнього середовища та розвитку ООН (комісія Брундтланд): «Сталый розвиток – це такий розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольнити свої особисті проблеми» [1]. У доповіді «Повестка дня на XXI век» сталый розвиток визначається, як «...збалансований соціально-економічний розвиток, що здійснюється з позиції забезпечення охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування, враховує життєві інтереси не тільки сьогоденних, але й майбутніх поколінь» [2]. Міжнародний інститут сталого розвитку (Канада) формулює сталый розвиток, як «... об'єднання єдиного навколишнього середовища, економічної ефективності та добробуту народів» [3].

У науковій літературі науковці різних країн світу по-різному тлумачать поняття «сталый розвиток». Так, В. Данилов-Данильян відмічає, що стійкий – це такий розвиток, «... при якому вплив на навколишнє середовище зостається в межах господарської ємності біосфери, так що не руйнується природна основа, створювані умови життя не тягнуть деградації людини і соціально-деструктивні процеси не розвиваються до масштабів, що загрожують безпеці суспільства» [4]. Т. Яригіна визначає стійкий розвиток, як «...розвиток, який задовольняє потреби теперішнього покоління, не приносячи в жертву можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби» [5]. Б. Буркинський, В. Степанов і С. Харічков під сталим розвитком розуміють здатність еколого-економічної системи «...витримувати зміни, які спричинені зовнішніми й внутрішніми впливами в економічних та екологічних підсистемах, а також здатність збереження визначеної динамічної рівноваги» [6]. На думку М. Багрова, сталый розвиток – «...гармонізація трьох структурних підсистем цивілізаційного світу – соціуму, економіки та навколишнього середовища» [7].

Як показав аналіз тлумачень сутності поняття «сталый розвиток» у науковій літературі, більшість авторів тлумачать зміст поняття «сталый розвиток» на основі процесного та системного підходів й виділяють такі його аспекти: раціональне використання природних ресурсів; збереження та відтворення довкілля; підвищення ефективності економічної діяльності; подолання соціальних проблем; врахування інтересів майбутніх поколінь.

Уточнення сутності поняття «сталый розвиток», на наш погляд, повинне ґрунтуватися на окремому визначенні змісту термінів «сталый» і «розвиток».

Зазначимо, що поняття «сталый» у науковій літературі є також багатозначним. Проблемою «сталості» займалися, в першу чергу, математики та механіки: О. Ляпунов, І. Малкін, А. Пуанкаре та інші [8; 9].

Найбільш чітко визначив поняття «сталості» щодо стану рівноважної динамічної системи О. Ляпунов, згідно з яким «...для будь-якої заданої області припустимих відхилень від стану рівноваги (область ϵ) можна вказати таку область δ , яка включає стан

рівноваги, що траєкторія будь-якого руху, що почався в області δ , ніколи не досягне границі області ϵ » [8, с. 66]. На думку В. Глушкова: «Сталість (у широкому розумінні) – здатність системи прагнути із різних початкових станів до певного рівноважного стану» [10, с. 468]. Дж. Касті з цього приводу розрізняв дві категорії поняття «сталість»: 1) класична, яка використовується для визначення дослідження результатів зовнішніх впливів на фіксовані системи; 2) структурна, за допомогою якої виявляються якісні зміни у траєкторії руху при зміні структури самої системи [11, с. 55].

Аналіз визначень поняття «сталість» системи, які найбільш часто трапляються в науковій літературі, дозволив зробити висновок, що тлумачення терміна «сталість» спирається на економіко-кібернетичний та системний підходи, а науковці роблять акцент на таких його компонентах: розгляд об'єкта, розвиток якого досліджується як системи; здатність системи відтворювати та модифікувати певні параметри у процесі свого функціонування.

У науковій літературі часто трапляється й термін «розвиток», який науковці також розуміють по-різному. Так, І. Пригожин під розвитком розумів «...процес послідовних переходів в ієрархічній системі дисипативних структур безперервно зростаючої складності» [12, с. 29]. На думку Е. Короткова: «Розвиток – сукупність змін, які ведуть до появи нової якості й укріплюють життєстійкість системи, її спроможність чинити опір руйнуючим впливам зовнішнього оточення» [13, с. 296]. Б. Кучин трактує розвиток як «...сукупні зміни у взаємодії кількісних, якісних і структурних категорій у системі» [14, с. 4].

Аналіз визначень поняття «розвиток», що найбільш часто трапляються в науковій літературі, показав, що його тлумачення відбувається переважно в межах філософського підходу, а його універсальними категоріями є: незворотність; спрямованість; закономірність; обов'язкова наявність кількісних та якісних змін об'єкта загалом та (або) його окремих елементів.

У науковій літературі існує багато тлумачень поняття «економічний розвиток». А. Філіпов виділяє 5 основних підходів до визначення поняття «економічний розвиток». Одна група авторів: Л. Бальцерович, Г. Мюрдаль, А. Кругер, Х. Томас пов'язують економічний розвиток зі зростанням добробуту, доходів на душу населення, покращанням якості життя, підвищенням ступеня задоволення головних потреб людини. Друга група вчених: Б. Габович, Г. Кларкс, Д. Лук'яненко акцентують увагу на найбільш загальних закономірностях економічного розвитку: його циклічному характері, зв'язку з прогресом і зростанням, еволюцією та експансією. Третя група авторів: Г. Арндт, С. Енке, Р. Нурєєв роблять акцент на комплексному багатомірному характері цього процесу, який включає в себе глибокі зміни в технічних, економічних, соціальних відносинах, політичній і сферах, у галузі інфраструктури, технологій, освіти, а також у домінуванні головних чинників виробництва: капіталу, природних ресурсів, праці. Четверта група науковців: Б. Шаванс, А. Назаретян, В. Бранський, які виділяють історико-філософський аспект проблеми, трактують поняття «економічний розвиток» як закономірне та багаторазове повторення порядку і хаосу, або як процес історичної обумовленості розвитку на основі революційних та еволюційних змін. П'ята група авторів: Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, П. Сорокін, А. Тойнбі, К. Маркс у своїх працях асоціюють економічний розвиток з циклічністю або спрямованістю (лінійною або нелінійною) процесуальних змін: їх одно- або багатовекторністю; однозначністю (природно-історичною) детермінованістю розвитку або можливістю альтернатив; еволюційним або революційним характером політико-економічних та соціокультурних змін.

Сучасна концепція сталого розвитку ґрунтується на ідеї, що якість життя людей та стан суспільства знаходяться під впливом сукупності економічних, соціальних й екологічних факторів (рис. 1).

Рис. 1. Триєдина концепція сталого розвитку [15]

Під час розроблення стратегії сталого розвитку будь-якої країни ООН пропонує дотримуватись певних принципів. Проте, як і у випадку з визначенням поняття сталого розвитку, нині не вироблено єдиного підходу щодо його принципів (табл. 1).

Таблиця 1

Принципи сталого розвитку за тлумаченнями офіційних документів

Джерело 1	Перелік принципів 2
Конференція ООН у Ріо-де-Жанейро 1992 р. [16]	<p>Кожна людина має право на здорове та плідне життя в гармонії з природою, на життя в екологічно чистому та сприятливому для нього довкіллі.</p> <p>Соціально-економічний розвиток має спрямовуватися на підвищення якості життя людей (зміцнення здоров'я, подовження тривалості життя, отримання необхідної освіти, гарантії свобод, прав тощо).</p> <p>Розвиток має здійснюватися таким чином, щоб рівною мірою забезпечити можливість задоволення основних життєвих потреб як сучасного, так і майбутнього поколінь при збереженні довкілля.</p> <p>Збереження довкілля має становити невід'ємну частину процесу розвитку й не повинен розглядатися окремо від нього, в одне ціле мають поєднатися економічний розвиток, справедливий розвиток соціальної сфери, екологічна безпека.</p> <p>Реалізація демографічної політики, що забезпечує загальну стабілізацію чисельності населення та раціональне його розселення.</p> <p>Широке використання принципу обережності, що випереджає прийняття ефективних заходів із запобігання погіршення стану довкілля, превентивних дій і недопущення екологічних катастроф, навіть за відсутності їх повного наукового обґрунтування.</p> <p>Подолання бідності та зубожіння, залагодження майнової нерівності та рівнів життя людей усередині країни та між країнами.</p> <p>Розвиток процесів демократії та становлення відкритого суспільства, включаючи правову державу, ринкове господарство та громадянське суспільство.</p> <p>Повага до особистих форм власності, у тому числі приватної, розвиток багатокладності в економіці, через використання ринкових механізмів.</p> <p>Усунення всіх форм насилля над людиною та природою, перш за все війн, терору та геноциду, оскільки світ, розвиток і природа взаємозалежні та нероздільні.</p> <p>Збереження всіх форм «соціорізноманіття», у тому числі малих народів, етносів, у формах, адекватних їхнім традиційним способам життєдіяльності.</p> <p>Розвиток міжнародного співробітництва та глобального партнерства з метою збереження, захисту та відновлення цілісності екосистеми Землі, відновлення порушених екосистем, прийняття державами ефективних законів щодо захисту довкілля.</p> <p>Екологізація свідомості людства, радикальна переорієнтація системи виховання, освіти, моралі з урахуванням нових цивілізаційних цінностей, орієнтованих на піднесення інтелектуально-духовних цінностей щодо матеріальних.</p> <p>Провідна роль у створенні умов, що забезпечують реалізацію завдань та цілей сталого розвитку, має належати державі як гаранту забезпечення економічного розвитку, соціальної справедливості та охорони довкілля</p>

Закінчення табл. 1

1	2
«Стамбульська Декларація по населених пунктах», «Порядок денний Хабітаг» [17]	<p>Безумовна відповідність певних завдань розвитку територій цілям та принципам Статуту ООН і міжнародному праву.</p> <p>Захист прав і свобод людини, включаючи право на житло, охорону здоров'я, продукти харчування, воду, природні й культурні ресурси.</p> <p>Забезпечення належного житла для всіх та сталого розвитку населених пунктів сприяє формуванню більш стабільного та рівноправного світу.</p> <p>Урахування особливостей забезпечення сталого розвитку країн з перехідною економікою.</p> <p>Збалансоване виробництво, споживання і транспорт з урахуванням національних особливостей, вимог збереження екосистем, культурного різноманіття, необхідних для підтримання нормальної життєдіяльності та благополуччя інших поколінь.</p> <p>Підтримка сім'ї як фактора, що відіграє важливу роль у забезпеченні сталого розвитку.</p> <p>Визнання всіма людьми відповідальності за повагу та захист прав інших людей, включаючи майбутні покоління.</p> <p>Налагодження широких партнерських зв'язків між країнами і всіма суб'єктами всередині країни як важливої умови забезпечення сталого розвитку.</p> <p>Виявлення солідарності, терпимості, недискримінації та співпраці як основи соціальної єдності всіх груп населення, включаючи знедолених та вразливих.</p> <p>Пошук найбільш оптимальних шляхів управління процесом збалансованого розвитку в умовах стрімкого світу, що урбанізується, шляхів, які б дозволили вирішити соціально-економічні та природоохоронні завдання сталого розвитку, забезпечити потребу в демократичних методах управління на всіх рівнях суспільства</p>
Містобудівна хартія СНД [18]	<p>Принцип збалансованості соціального, економічного та екологічного розвитку, спрямований на забезпечення стабільності функціонування життєвого середовища.</p> <p>Принцип достатності, що визначає підхід від надлишкового до достатнього споживання природних та інших видів ресурсів.</p> <p>Принцип суверенності й демократичності, що визначає право кожного народу обирати свій шлях розвитку, у той же час враховуючи інтереси та цілі світової спільноти.</p> <p>Принцип солідарності та субсидіарності, що визначає взаємодопомогу держав у формуванні сталого довкілля.</p> <p>Принцип гуманізації середовища життєдіяльності, спрямований на збереження й розвиток національних особливостей, своєрідність архітектури та містобудівництва</p>
«Сталий розвиток міст» (Росія, Німеччина, Нідерланди) [16]	<p>Координація взаємодії всіх учасників процесу забезпечення сталого розвитку.</p> <p>Розвиток державних, муніципальних, суспільних й приватних ініціатив у сфері сталого розвитку.</p> <p>Інформаційно-технологічний обмін.</p> <p>Спільні розробки у сфері сталого розвитку, містобудівництва, охорони ландшафтів, відродження та реконструкції історичних міст, культури й туризму.</p> <p>Гармонізація норм і правил містобудівництва.</p> <p>Просвітницька діяльність серед населення</p>

Таким чином, наведені підходи до розуміння принципів сталого розвитку різними організаціями свідчать, що найбільш часто згадуються такі принципи:

- сталий розвиток територій на основі гармонійного поєднання економічного, соціального та екологічного розвитку;
- координація зусиль всієї спільноти для досягнення сталого розвитку;
- провідна роль держави в забезпеченні сталого розвитку.

У свою чергу, науковці доповнюють та поглиблюють перелік принципів сталого розвитку, які пропонуються в офіційних документах. У табл. 2 узагальнено частоту використання принципів сталого розвитку в науковій літературі.

Таким чином, системи принципів сталого розвитку, запропоновані різними авторами, мають як спільні риси, так і розбіжності. Найбільш часто в науковій літературі трапляються такі узагальнені принципи сталого розвитку:

- збереження довкілля;
- покращення стану соціальної сфери;
- баланс технологічного та економічного розвитку.

Таблиця 2

Використання принципів сталого розвитку в науковій літературі

Автор/джерело	Узагальнені принципи сталого розвитку						
	збереження довкілля	покращення соціальної сфери	баланс технологічного та економічного розвитку	державне управління сталим розвитком	екологізація освіти, впровадження ідеології сталого розвитку	відродження духовного потенціалу	раціоналізація споживання
В. Комаров [19]	+	+	+				
Г. Краснощоків, Г. Розенберг [20]						+	
О. Шелехов [21]	+	+		+	+		+
Н. Уткіна [22]	+	+	+	+	+	+	+
В. Борисевич та ін. [23]	+	+	+		+		
В. Семенов [24]	+		+				
Є. Щербенко [25]	+	+		+	+		
І. Бутирська [26]	+	+		+		+	
М. Хвесик та ін. [27]	+	+	+	+			
Р. Нідумолу, С. Прахалад [28]	+	+	+	+	+		+
Разом	9	8	6	6	5	3	3

Розроблення стратегії сталого розвитку регіону, з дотриманням цих принципів, має свої особливості. Регіон є не тільки підсистемою соціально-економічного комплексу країни, але й відносно самостійною його частиною із завершеним циклом відтворення, особливими формами проявлення його стадій і специфічними особливостями перебігу соціальних та економічних процесів.

Сталий розвиток регіону, з одного боку, можна розглядати як позитивно спрямований процес покращення економічної, соціальної та екологічної складових, а з іншого – як процес досягнення збалансованого стану всіх цих складових.

Обґрунтування стратегії сталого розвитку регіону, як це передбачено в теорії управління, є процес прийняття управлінського рішення. Цей процес є складним і багатогранним. Він включає в себе багато етапів. Вітчизняні та зарубіжні вчені пропонують різні до цього підходи.

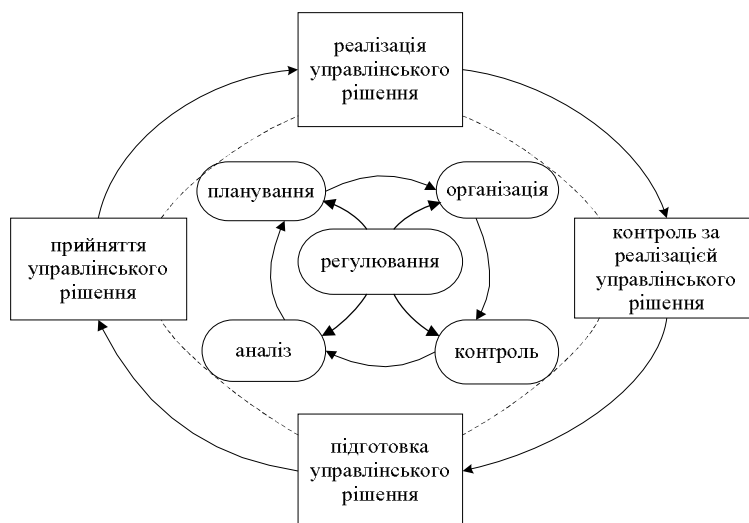

Рис. 2. Процес управлінського рішення в контурі управління [29]

Обґрунтованим, на наш погляд, є підхід, запропонований В. Пономаренком, О. Тридідом та М. Кизимом [29], щодо процесу управлінського рішення в загальному контурі управління (рис. 2).

Ці ж автори пропонують таку модель (Мр) процесу прийняття управлінського рішення [29]:

$$M_p = \langle M, C, P, R \rangle,$$

де М – мета; С – ситуація; П – проблема; Р – рішення.

При цьому вони виділяють три типи процесу прийняття управлінських рішень: цільовий, ситуаційний і проблемний.

Стосовно обґрунтування стратегії сталого розвитку регіону, найбільш доцільним, на наш погляд, є проблемний тип прийняття управлінського рішення, який має таку послідовність дій (рис. 3):

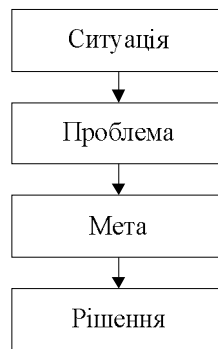

Рис. 3. Послідовність дій під час прийняття управлінського рішення

Висновки і пропозиції. Дослідження робіт багатьох учених дало можливість запропонувати таку структурно-логічну модель прийняття управлінського рішення з обґрунтування стратегій сталого розвитку регіону (рис. 4).

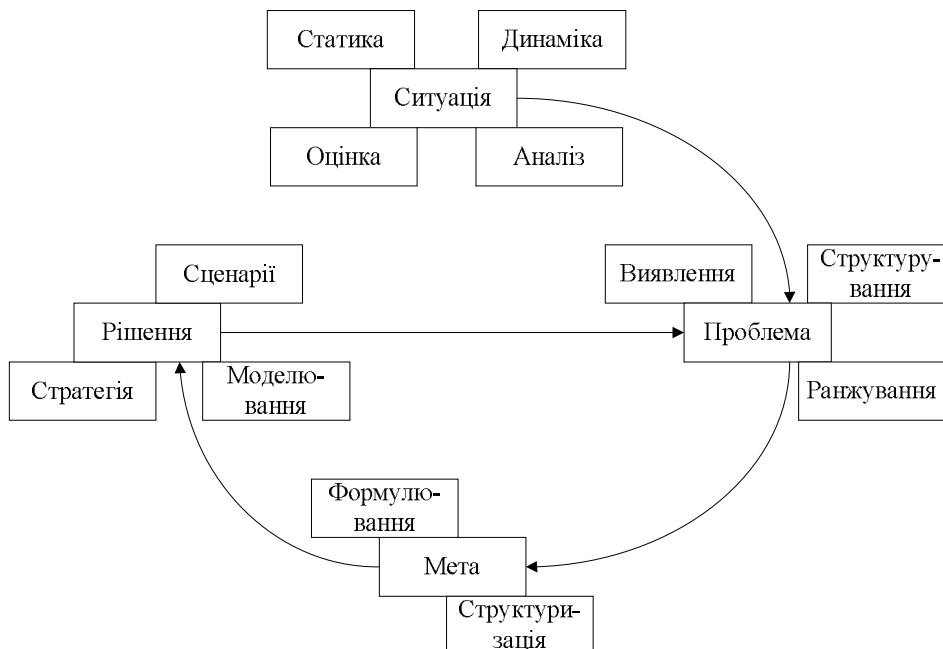

Рис. 4. Структурно-логічна модель прийняття управлінського рішення

Таким чином, проведене дослідження дозволило зробити такі висновки:

1. При обґрунтуванні стратегії сталого розвитку регіону необхідно використовувати проблемний підхід, який передбачає такий логічний ланцюжок: ситуація → проблема → мета → рішення.

2. Сталий розвиток регіону передбачає як збалансований розвиток сфер, що його складають: економічної, соціальної та екологічної, так і утримання їх компонент у межах порогового значення показників, які їх оцінюють.

3. Проблеми сталого розвитку регіону визначаються, виходячи зі співставлення часткових показників компонент з їх пороговими значеннями.

4. Для формулювання цілей сталого розвитку регіону необхідно структурувати та ранжувати їх проблеми.

5. Цілі сталого розвитку регіону повинні визначатися його проблемами та бути структурованими.

6. Головна мета сталого розвитку регіону визначається, виходячи з сформульованої проблемної ситуації.

7. Обґрунтування стратегії сталого розвитку регіону здійснюється завдяки динамічному моделюванню можливих сценаріїв досягнення поставлених цілей і вирішення відповідно наявних проблем.

Список використаних джерел

1. *Наше общее будущее: доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР).* – М. : Прогресс, 1989. – 372 с.
2. *Доклад Конференции Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, 3–4 июня 1992 г.)* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gbpp.org/wp-content/uploads/2014/04/%D0%A0%D0%B8%D0%BE-1992.pdf>.
3. *Институт сталого розвитку* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://iisd.iisd.ca>.
4. *Данилов-Данильян В. И. Устойчивое развитие будущее Российской Федерации / В. И. Данилов-Данильян // Россия на пути к устойчивому развитию.* – М. : РЭФИА, 1996. – 50 с.
5. *Ярыгина Т. В. О формировании стратегии устойчивого развития России / Т. В. Ярыгина // Материалы работы межпарламентской группы. Стенографический отчет государственной думы РФ от 2 октября 2002 г.*
6. *Буркинский В. Б. Экономико-экологические основы регионального природопользования и развития / В. Б. Буркинский, В. Н. Степанов, С. К. Харичков.* – Одесса : Феникс, 2005. – 575 с.
7. *Багров Н. В. Региональная политика устойчивого развития / Н. В. Багров.* – К. : Лыбидь, 2002. – 256 с.
8. *Ляпунов А. М. Общая задача об устойчивости движения / А. М. Ляпунов.* – М. : Государственное издательство технико-теоретической литературы, 1950. – 471 с.
9. *Малкин И. Г. Теория устойчивости движения / И. Г. Малкин.* – М. : Наука, 1966. – 530 с.
10. *Энциклопедия кибернетики: в 2-х т. / отв. ред. В. М. Глушков.* – К. : Сов. энциклопедия, 1974. – 619 с.
11. *Касты Дж. Большие системы. Связанность, сложность и катастрофы : пер. с англ. / Дж. Касты.* – М. : Мир, 1982. – 216 с.
12. *Пригожин И. Термодинамическая теория структуры, устойчивости и флуктуаций : пер. с англ. / И. Пригожин, П. Гленсдорф.* – М. : Мир, 1973. – 280 с.
13. *Коротков Э. М. Концепция менеджмента / Э. М. Коротков.* – М. : ДЕКА, 1997. – 304 с.
14. *Кучин Б. Л. Управление развитием экономических систем: технологический прогресс, устойчивость / Б. Л. Кучин, Е. В. Якушева.* – М. : Экономика, 1990. – 157 с.
15. *Википедия: свободная энциклопедия* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org>.
16. *Міжнародні екологічні угоди та конвенції* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.portal.cemu.kiev.ua/legislation/conventions2_ua/htm.
17. *Стамбульська декларація по населеним пунктам* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_508.
18. *Містобудівна хартія Співдружності Незалежних Держав* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
19. *Комаров В. Д. Социальная экология. Философские аспекты / В. Д. Комаров.* – Львов : Наука, 1990. – 215 с.

20. *Краснощеков Г.* Экология «В Законе» (теоретические конструкции современной экологии в цитатах и афоризмах) [Электронный ресурс] / Г. В. Краснощеков, Г. С. Розенберг. – Тольятти : Институт экологии Волжского бассейна. – Режим доступа : <http://www.ievbras.ru/ecostat/Kiril/Library/Book3/Ea5-2.html>.

21. *Основные положения стратегии устойчивого развития России* / под ред. А. М. Шелехова. – М. : Наука, 2002. – 161 с.

22. *Уткина Н. А.* Принципы устойчивого развития: классификация, взаимосвязи, практическая реализация [Электронный ресурс] / Н. А. Уткина // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 3. – Режим доступа : <http://www.science-education.ru/103-6406>.

23. *Борисевич В.* Экономика региона : учеб. пособие / В. И. Борисевич, П. С. Гейзлер, В. С. Фатеев. – Минск : БГЭУ, 2002. – 432 с.

24. *Семенов В. Ф.* Экологичний менеджмент [Электронний ресурс] / В. Ф. Семенов. – Режим доступу : http://libfree.com/156722427-ekologiyaeekologichniy_menedzhment_semenov_vf.html.

25. *Щербенко Е. В.* Механизмы устойчивого развития экономики отрасли [Электронный ресурс] / Е. В. Щербенко // Проблемы современной экономики. – 2008. – № 3 (27). – Режим доступа : <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2082>.

26. *Бутирська І. В.* Принципи сталого розвитку транскордонного регіону [Електронний ресурс] / І. В. Бутирська. – Режим доступу : <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=26669>.

27. *Наукові основи національної стратегії сталого розвитку України* / [за наук. ред. М. А. Хвесика] ; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 40 с.

28. *Why sustainability is now the key driver of innovation* / R. Nidumolu, S. K. Prahalad and M. R. Rangaswami, Harvard Business Review, September 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://hbr.org/2009/09/why-sustainability-is-now-the-key-driver-of-innovation>.

29. *Пономаренко В. С.* Стратегія розвитку підприємства в умовах кризи / В. С. Пономаренко, О. М. Тридід, М. О. Кизим. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2003. – 232 с.